

University of Groningen

Na de Beeldenstorm

Kroesen, Justin

Published in:
Jaarboek voor Liturgieonderzoek

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2014

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Kroesen, J. (2014). Na de Beeldenstorm: Continuïteit en verandering in het gebruik van middeleeuwse kerkruimten in Nederland na de Reformatie, met bijzondere aandacht voor het koor. *Jaarboek voor Liturgieonderzoek*, 30, 137-163.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Na de Beeldenstorm

Continuïteit en verandering in het gebruik van middeleeuwse kerkruimten in Nederland na de reformatie, met bijzondere aandacht voor het koor

Justin E.A. Kroesen

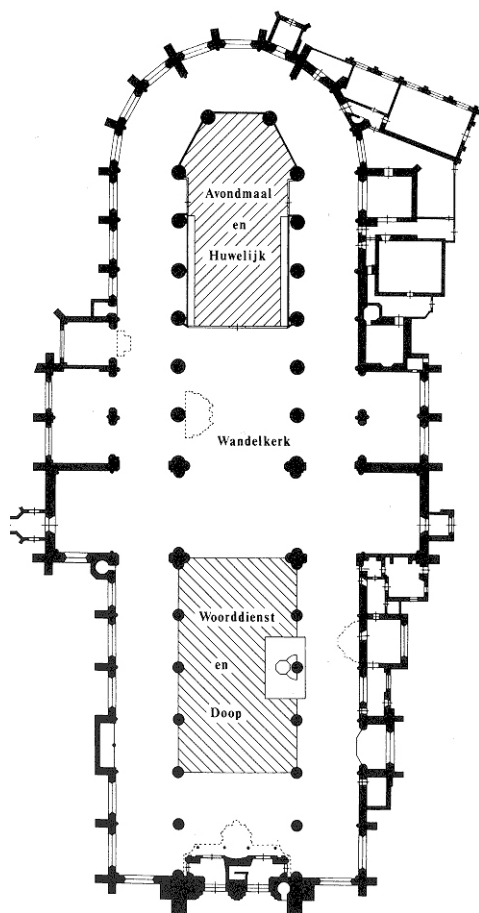
1. Inleiding

De reformatie wordt algemeen beschouwd als de meest ingrijpende breuk in de geschiedenis van het westerse christendom. De overgang van katholicisme naar protestantisme had verstrekende gevolgen op alle terreinen van het kerkelijke bedrijf, van organisatie tot leer en liturgie. De cesuur op het gebied van de kunsten, die bekend staat als de Beeldenstorm, spreekt misschien nog wel het meest tot de verbeelding. De wetenschappelijke benadering van deze periode van omwenteling in de Europese en Nederlandse kerkgeschiedenis is sterk beïnvloed door een discours van discontinuïteit en contrast. Ontegenzeggelijk schuilt hierin veel waarheid, maar tegelijk bestaat er gevaar voor een te sterke nadruk op de veranderingen, waardoor aspecten van continuïteit onbenoemd blijven en over het hoofd gezien dreigen te worden.¹ Ten aanzien van de inrichting van kerkgebouwen moet bijvoorbeeld worden opgemerkt dat veel ruimtelijke patronen en objecttypen die voor de reformatie ontstaan waren in grote lijnen gehandhaafd bleven. In de laatste twee decennia is er een groeiende erkenning gekomen voor wat wel wordt genoemd de ‘bewarende kracht’ (*bewahrende Kraft*) van het lutheranisme in de materiële cultuur.² Dit paradoxale effect is er de oorzaak van dat de best bewaarde middeleeuwse kerkinterieurs vooral in lutherse landen aangetroffen kunnen worden, waaronder Scandinavië en delen van Duitsland. In gebieden die katholiek bleven zou de bloei van de barok leiden tot grootschalige vervangingen en zelfs totale metamorfose van kerkinterieurs gedurende de zeventiende en achttiende eeuw.³ Zelfs binnen het calvinisme, dat als de meest radicale van alle geïnstitutionaliseerde stromingen binnen het pro-

¹ Recente, beter gebalanceerde overzichten zijn K. MAAG & J.D. WITVLIET (eds.): *Worship in medieval and early modern Europe. Change and continuity in religious practice* (Notre Dame, IN 2004) en S.C. KARANT-NUNN: *The reformation of ritual. An interpretation of early modern Germany* (Londen 1997).

² Zie vooral J.M. FRITZ (Hrsg.): *Die bewahrende Kraft des Luthertums. Mittelalterliche Kunstwerke in evangelischen Kirchen* (Regensburg 1997) en C. JÄGGI & J. STAECKER (Hrsg.): *Archäologie der Reformation. Studien zu den Auswirkungen des Konfessionswechsels auf die materielle Kultur* (Berlijn / New York 2007).

³ Vgl. J.E.A. KROESEN: ‘Tussen Bugenhagen en Borromaeus. De paradox van de conserverende reformatie’, in *Nederlands theologisch tijdschrift* 59 (2005) 89-105.

Afbeelding 1: Schematische plattegrond van een calvinistische kerk in Nederland (gemodelleerd naar de Sint-Bavokerk in Haarlem) met aanduiding van de voornaamste functionele domeinen [tekening naar Van Swigchem]

geen sprake was van een vijandige houding tegenover afbeeldingen in het algemeen: voorstellingen van God de Vader, de Zoon en de Heilige Geest werden weliswaar in de ban gedaan, maar verder was iedere denkbare afbeelding in principe toegestaan.⁶ Onderwerp van deze bijdrage zijn processen van toe-

testantisme beschouwd kan worden, werden vele bestaande ruimtelijke disposities gehandhaafd, ook al werden veel meubelstukken na verloop van tijd vervangen.

Ons beeld van het vroeg-protestantse kerkinterieur in Nederland is sterk beïnvloed door de verbeelding van schilders als Pieter Saenredam (1597-1665), in wiens schilderijen en tekeningen calvinistische kerken zijn weergegeven als sober, leeg, witgekalkt en praktisch aniconisch.⁴ In deze bijdrage wil ik betogen dat calvinistische kerkinterieurs in Nederland noch uitgesproken sober, noch verstoken waren van beeldtaal. In zijn klassieke studie *Een huis voor het Woord* heeft Bert van Swigchem er terecht op gewezen dat het schip gewoonlijk bestemd bleef voor de bediening van het woord (lezingen en prediking), terwijl het koor een belangrijk deel van zijn rituele functies behield (avondmaal en huwelijk); dat de omringende ruimte zich als de 'wandelkerk' laat beschrijven als een ruimte voor sociaal verkeer, verschilt waarschijnlijk niet wezenlijk van de situatie in de late middeleeuwen [Afbeelding 1].⁵ Van Swigchem benadrukt ook dat er onder de Nederlandse calvinisten in de zeventiende en achttiende eeuw

⁴ Vgl. A. VANHAELEN: *The wake of iconoclasm. Painting the church in the Dutch Republic* (University Park, PA 2012).

⁵ Zie C.A. VAN SWIGCHEM e.a.: *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (s-Gravenhage / Zeist 1984) 4 (schematische plattegrond).

⁶ Vgl. VAN SWIGCHEM e.a.: *Een huis voor het Woord* 133.

eigening van middeleeuwse kerkgebouwen door calvinisten in Nederland tussen de zestiende en de achttiende eeuw. De aandacht is daarbij gericht op de wijze waarop deze voorheen sacrale ruimten werden aangepast aan de nieuwe vereisten: welke elementen bleven gehandhaafd en welke werden verwijderd, vervangen of verplaatst? Wat gebeurde er met de daarbij in het geding zijnde beeldtaal, en hoe werden bestaande tradities voortgezet of omgebogen? Tegen welke liturgische en theologische achtergronden moeten deze veranderingen worden begrepen?

Alvorens ons te richten op de inrichting van de protestants geworden kerken moet ten aanzien van de kerkbouw worden opgemerkt dat de overgang naar de reformatie in Nederland geen grote bouwactiviteit teweeg bracht. Terwijl ook de politieke onrust van de Tachtigjarige Oorlog een remmende factor geweest zal zijn, lijkt het erop dat de meeste geloofsgemeenschappen tevreden waren met de kerken die hun ten deel gevallen waren. Nadat de altaren verwijderd waren en de meeste inrichting uit het koor was opgeruimd, was er gewoonlijk genoeg ruimte in het schip voor de viering van de calvinistische eredienst, die geconcentreerd was rond de bediening van het Woord op de preekstoel. Het is van belang om hierbij ook te wijzen op het feit dat de calvinisten op veel plaatsen tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw een minderheid zouden blijven; geschat wordt dat in het jaar 1656 circa 55 procent van de bevolking van de provincie Noord-Holland katholiek was gebleven, tegenover circa 29 procent in Zuid-Holland.⁷ Degenen die het rooms-katholicisme trouw gebleven waren moesten in clandestiene 'schuilkerken' bijeenkomen. Het karakter daarvan kon uiteenlopen van de rijk ingerichte kerkruimte van Onse Lieve Heer op Solder, gevestigd in een burgerhuis in het hart van Amsterdam, tot eenvoudige schuurkerken op het platteland. Door al deze oorzaken dateert de meerderheid van de historische kerkgebouwen die Nederland vandaag de dag rijk is nog van voor de reformatie; het aantal kerken dat gebouwd werd in de zeventiende en achttiende eeuw is aanzienlijk geringer.⁸

2. Continuïteit en verandering in de omgang met het schip

De meest ingrijpende verandering in het schip was de verwijdering van de vele altaren die voor de reformatie voor de pijlers, langs de zijwanden en in de kappen hadden gestaan. In sommige gevallen zijn de sporen van de verdwenen altaren nog te zien, bijvoorbeeld in de vorm van aanzetten aan de westzijde van

⁷ Gegevens ontleend aan Ph.H. BREUKER & A. JANSE (red.): *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen 1997).

⁸ Een nog altijd klassieke studie over de protestantse kerkarchitectuur in Nederland is M.D. OZINGA: *De Protestantischen kerkenbouw in Nederland. Van Hervorming tot Franschen Tijd* (Amsterdam 1929).

de meeste schippijlers in de Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch en in de vorm van nissen in de zuidmuur van de Martinikerk in Groningen.⁹ Voor het overige behielden veel van de inrichtingsstukken in het schip in grote lijnen hun plaats, zoals recentelijk met betrekking tot de Leidse Pieterskerk werd opgemerkt door Elizabeth den Hartog en John Veerman.¹⁰ Sommige van de schippijlers in deze kerk werden in de late zestiende eeuw versierd met gildeborden die nog altijd herinneren aan de plaats van de altaren die diezelfde organisaties tot aan de reformatie bezaten. Zo bleef het schip een afspiegeling van de sociaal-maatschappelijke orde binnen de lokale gemeenschap. De voornaamste functie van het schip als ruimte voor de prediking werd niet alleen in het algemeen gehandhaafd, deze raakte zelfs versterkt door de komst van het calvinisme met zijn sterke nadruk op de Bijbellezing en -uitleg. De preekstoel, die traditioneel halverwege de zuidelijke schipmuur of tegen een van de zuidelijke schippijlers gesitueerd was, werd gewoonlijk op deze plaats behouden. Waar de oude preekstoel goede diensten bewees, lijkt hij – tenminste aanvankelijk – in het algemeen door de protestanten te zijn gehandhaafd.

Door vervanging in later tijd zijn er slechts circa vijftien voorreformatorische preekstoelen in protestantse kerken in Nederland bewaard gebleven.¹¹ Gotische exemplaren bevinden zich in de Grote Kerk in Naarden en in de Pieterskerk in Leiden, waar ze in hout zijn uitgevoerd. In de kerk van Fransum ten westen van de stad Groningen is de preekstoel bij uitzondering in baksteen opgemetseld, en in de Bovenkerk in Kampen is deze gehouwen in zandsteen [Afbeelding 2]. In laatstgenoemde kerk werden de oorspronkelijke beelden in de nissen rondom de kuip vervangen door kleine paneeltjes met teksten die betrekking hebben op het preken van en luisteren naar het Woord. Preekstoelen in renaissancestijl zijn op ongeveer tien plaatsen bewaard gebleven, zowel in stads- als in dorpskerken. De preekstoelkuipen in Abcoude uit circa 1540, Delft (Oude Kerk) uit 1548, Den Haag (Grote Kerk) uit 1550 en Enkhuizen (Westerkerk) uit 1567 volgen alle hetzelfde model en tonen dezelfde iconografie, met de vier evangelisten en Johannes de Doper als prediker.¹² Kennelijk was de aanwezigheid van deze gesneden figuren, die in de middeleeuwen als heiligen vereerd waren, niet genoeg aanleiding voor de calvinisten om de preekstoel te vervangen. De

⁹ De eerstgenoemde kerk werd onder Frans bestuur in 1810 aan de rooms-katholieke kerk teruggegeven. Over zijaltaren in middeleeuwse kerken, zie J.E.A. KROESEN: *Seitenaltäre in mittelalterlichen Kirchen* (Regensburg 2010). Een reconstructie van laatmiddeleeuwse zijaltaarpatronen in Nederlandse kerken werd recent ondernomen door C. ZWART: 'Zijaltaren als liturgisch venster op laatmiddeleeuwse samenlevingen', in *Jaarboek voor liturgieonderzoek / Yearbook for liturgical and ritual studies* 29 (2013) 289-329.

¹⁰ E. DEN HARTOG & J. VEERMAN: 'Inleiding. Het interieur na de reformatie', in IDEM (red.): *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011) 185-209, p. 188.

¹¹ Vgl. R. STEENSMA: *Protestantse kerken. Hun pracht en kracht* (Gorredijk 2013) 61-66.

¹² Vgl. STEENSMA: *Protestantse kerken* 64-66. In Abcoude is Johannes bij verandering voorgesteld bij de doop van Christus in de Jordaan.

Afbeelding 2: Kampen, Bovenkerk, gotische preekstoel (vijftiende eeuw) met tekstpaneeltjes van kort na de reformatie (zeventiende eeuw) in de nissen rond de kuip [foto archief Regnerus Steensma]

preekstoel in Medemblik uit circa 1560 toont een opmerkelijk programma met vijf episodes uit het leven van Judith, waaronder de gruwelijke scène waarbij zij het hoofd van Holofernes in een zak doet. Andere preekstoelen in renaissance-stijl zijn slechts versierd met architecturale motieven en/of teksten, bijvoorbeeld in het Groningse Vriescheloo en het Friese Huizum. Beide preekstoelen dateren van omstreeks 1560.

Bij de vervanging van inrichtingsstukken door de protestanten na de reformatie volgde men gewoonlijk traditionele modellen. Bij preekstoelen bleef het ontwerp van de kuip in grote lijnen hetzelfde – vaak zeshoekig met gesneden panelen. De kansel in Schiedam uit circa 1600 betreft een nauwgezette navolging van het voorreformatorische model met de voorstelling van de vier evangelisten. De enige afbeelding die werd gewijzigd was de figuur van de prekende Johannes de Doper op het voorpaneel, die plaats moest maken voor Christus als de Goede Herder.¹³ Dit is des te opmerkelijker, aangezien deze reliëfvoorstelling van Christus – ten minste theoretisch – op gespannen voet stond met de calvinistische opvatting van het tweede gebod ('Gij zult u geen gesneden beeld maken'). Klankborden werden geleidelijk groter en monumentaler door toevoeging van een bekroning, met als doel om de prediking visueel sterker te benadrukken in de ruimte. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht bleven calvinistische preekstoelen niet strikt aniconisch. Middeleeuwse evangelievoorstellingen en scènes uit heiligenlevens maakten plaats voor andere motieven, die opvallend vaak eveneens figuratief waren.¹⁴ Een boeiend voorbeeld is de preekstoel in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, die tussen 1649 en 1664 werd gesneden door Albert Jansz Vinckenbrick.¹⁵ De panelen rondom de kuip tonen de zeven werken van barmhartigheid tussen zes allegorische hoekfiguren die de deugden verbeelden. Ook de traditionele vier evangelisten zijn weergegeven, nu in de marge onderaan de panelen. In het iconografische programma van deze calvinistische preekstoel werd de traditie dus niet alleen behouden, maar zij raakte zelfs verrijkt ten opzichte van de periode voor de reformatie.

In de provincie Friesland werden preekstoelen gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw in verschillende kerken voorzien van een rijke iconografie.¹⁶ De kansel in Kimsdijk uit 1695 toont een reeks oudtestamentische scènes, te weten de zondeval, het offer van Abraham, de droom van Jakob en Mozes en

¹³ Vgl. STEENSMA: *Protestantse kerken* 65.

¹⁴ Zie M.M. MOCHIZUKI: *The Netherlandish image after iconoclasm, 1566-1672. Material religion in the Dutch golden age* (Aldershot 2008) 146: *Post-iconoclasm pulpits, however, were not just intended to be the anti-image, disrobed and divested of figural associations. As the successful reformation of the wooden image, the pulpit was to become a central icon in protestant aesthetics.*

¹⁵ STEENSMA: *Protestantse kerken* 75-78.

¹⁶ Voor een overzicht en analyse, zie S. TEN HOEVE: *Friese preekstoelen* (Leeuwarden 1980) en STEENSMA: *Protestantse kerken* 66-73.

de koperen slang [Afbeelding 3].¹⁷ Het achterpaneel boven de kuip onthult de sleutel tot de diepere betekenis van het programma door de voorstelling van een versluierd Oude Testament, voorgesteld als een boek met de snede naar links: het is enkel in de corresponderende nieuwtestamentische motieven, waarnaar in de marge van de destijds gangbare Bijbeledities verwezen werd, dat de volle waarheid aan het licht komt. Deze visie op de Bijbel komt tot uitdrukking in 2 Korintiërs 3, 14: 'Want tot heden toe blijft dezelfde bedekking over de voorlezing van het oude verbond zonder weggenomen te worden, omdat zij slechts in Christus verdwijnt'. De preekstoelen in Workum (1718) en Lemmer (1745) tonen een aantal wonderen van Christus, terwijl de kuip in Longerhouw uit ca. 1757 is versierd met vijf scènes waarin Christus opmerkelijk genoeg prominent figureert: de geboorte in Bethlehem, de kruisiging, de opstanding, de

Afbeelding 3: Kimswerd, rijk gesneden preekstoel met Bijbelse iconografie [foto archief Regnerus Steensma]

hemelvaart en het laatste oordeel. De preekstoel in Mantgum uit 1781 toont drie scènes met Christus in gesprek: met Nicodemus, met de Farizeeën en de Schriftgeleerden en als twaalfjarige in de tempel. Deze passages lijken het idee tot uitdrukking te brengen dat de mens boven de wet gaat. Het kan geen toeval zijn dat Mantgum en de omliggende dorpen zich in de negentiende eeuw zouden ontwikkelen tot een bolwerk van vrijzinnigheid.¹⁸

Naar hun ontwerp en plaatsing bleven ook de zetels voor de elite in de gemeenschap, doorgaans 'herenbanken' genoemd, dicht bij het laatmiddeleeuwse patroon. In veel kerken werden gesloten overhuifde banken tegenover de preekstoel geplaatst, doorgaans aan de noordzijde van het schip. In het meer verstedelijkte Holland waren deze vaak rond een pilaar gebouwd en bestemd voor het lokale bestuur en leden van de verschillende

collegia. In het noorden en oosten waren de banken gewoonlijk rechthoekig, met twee of meer banken achter elkaar en voorbehouden aan adellijke families

¹⁷ Analyse in STEENSMA: *Protestantse kerken* 66-68. Een toevoeging aan de oudtestamentische scènes is de genezing van een verlamde bij de tempelpoort door Petrus en Johannes, beschreven in Handelingen 3.

¹⁸ Vgl. STEENSMA: *Protestantse kerken* 70.

en hun personeel.¹⁹ Hetzelfde type had ook al voor de reformatie bestaan, zoals duidelijk wordt uit een klein aantal bewaarde voorbeelden, zoals in het Friese Huizum en het Groningse Holwierde.²⁰ Laatmiddeleeuwse banken voor het gewone kerkvolk werden, waar die aanwezig waren, hoogstwaarschijnlijk ook door de protestanten gehandhaafd, tenminste gedurende de eerste tijd na de reformatie.²¹ Daarbij zullen eventuele iconografische voorstellingen zijn verwijderd of beschadigd, zoals ook in Engeland op veel plaatsen gebeurde.²² De meeste banken werden gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw vervangen, waardoor vandaag nog slechts in enkele kerken onderdelen van middeleeuwse banken kunnen worden aangetroffen. In het Friese Westernijtsjerk en het Gelderse Leur bevindt zich een reeks losse wangen en ruggeschotten, terwijl bankwangen in renaissancestijl bewaard bleven in Schraard en Huizum, beide in Friesland.²³

De positie van het orgel in het protestantse kerkinterieur is in veel opzichten een speciaal geval. De orgelbouw ontstond in Nederland al op een vroeg tijdstip op een aanzienlijke schaal, en al in de zestiende eeuw bezaten vele kerken, ook de kleinere, een orgel. Een boeiende illustratie hiervan is de bescheiden dorpskerk van Krewerd in Groningen, waar het instrument uit 1531 zich nog altijd op zijn oorspronkelijke plaats bovenop het middeleeuwse doksaal bevindt. Veel middeleeuwse orgels overleefden de reformatie omdat de lokale autoriteiten zich verzetten tegen hun verwijdering en afbraak. Het was evenwel pas in de jaren dertig van de zeventiende eeuw dat het orgel bij de protestanten in gebruik raakte voor de begeleiding van de gemeentezang. Dit was het startpunt voor een bloeiperiode van de orgelbouw door beroemde bouwers als Arp Schnitger uit Hamburg. In veel protestantse kerken vormen orgels belangrijke blikvangers, die vaak de gehele westwand vullen met hun glimmende frontpijpen in sierlijk gesneden houten kassen.²⁴ Op de torens en op de balustrade van

¹⁹ Over de invloed van de adel op het Nederlandse protestantse kerkinterieur, zie STEENSMA: *Protestantse kerken* 234-258; specifiek over de provincie Groningen, zie J.E.A. KROESEN: 'Eretempels voor de adel. De manifestatie van de Ommelander adel in het interieur van Groninger kerken (1500-1800)', in *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 14 (2007) 76-98.

²⁰ J.E.A. KROESEN & R. STEENSMA: *The interior of the medieval village church* (Leuven etc. 2012) 280. De bank in Holwierde werd ingrijpend verzaagd gedurende een ongelukkige restauratie in 1945-1951.

²¹ Vgl. VAN SWIGCHEM e.a.: *Een huis voor het Woord* 71.

²² Over middeleeuwse banken in Engelse dorpskerken, zie KROESEN & STEENSMA: *The interior of the medieval village church* 264-283.

²³ Over de genoemde Friese voorbeelden, zie R. STEENSMA: 'Lekenbanken in Friese kerken vóór de reformatie', in *Keppelstok* 72 (2006) 4-14. Over Leur, zie H.J. VAN CAPELLEVEEN & C.J.K. ZWEERS: *De kerk te Leur. Geschiedenis en bouw van de kerk te Leur* (Leur 1991) 90-92.

²⁴ Over historische orgels in Nederland, vgl. de serie *Het historische orgel in Nederland* (15 delen) (Amsterdam 1997-2010).

veel orgels, evenals op de vleugels, zijn gesneden en geschilderde voorstellingen te zien van David met de harp, Mozes met de wetstafels en engelen met een keur aan muziekinstrumenten. Zo laat het orgel zich omschrijven als het protestantse antwoord op de vaak indrukwekkende barokke altaarstukken in katholieke kerken.

Hoewel de calvinisten de doop als sacrament handhaafden, werden romaanse en gotische doopvonten vrijwel overal verwijderd. Waarschijnlijk waren ze te zeer verbonden met het katholieke verleden, mogelijk ten dele door het in de late middeleeuwen wijd verbreide geloof in de magische kracht van het doopwater. Gewoonlijk werd het stenen vont vervangen door een eenvoudige messing schaal die aan de opgang naar de preekstoel of aan het doophek werd bevestigd of vrijstaand op een standaard een plaats kreeg voor de preekstoel. Van dit gebruik is de benaming doophek afgeleid, waarmee het hek rondom de preekstoel in protestantse kerken wordt aangeduid.²⁵ De meeste van de circa 160 middeleeuwse doopvonten die in Nederland bewaard zijn gebleven kregen een nieuwe bestemming buiten de kerken waartoe ze oorspronkelijk behoorden, hergebruikt voor profane doeleinden, zoals die van voederbak in een stal, koelbak in een smidse of bloembak in de pastorietuin.²⁶ Onder de weinige middeleeuwse vonten in Nederland met figuratieve versieringen verdienen de exemplaren in de Sint-Maartenskerk in het Gelderse Zaltbommel en de dorpskerk van het Friese Buitenpost vermelding. In beide gevallen werden de figuren ernstig beschadigd.²⁷

Een element dat, in tegenstelling tot de doopvont, door de calvinisten vaak wel in de kerken werd gehandhaafd, was de afscheiding tussen koor en schip, in de vorm van een hek of een doksaal (een afscheiding met een tribune). Wat wel overal werd verwijderd was het triomfkruis dat oorspronkelijk de meeste van deze afscheidingen bekroonde, aangezien dit werd beschouwd als een overtreding van het tweede gebod en als een verbeelding bij uitstek van de katholieke offergedachte. Middeleeuwse doksalen bleven bewaard in acht protestantse kerken in Nederland, tegenover circa 25 houten koorhekken.²⁸ De helft van de

²⁵ Vgl. STEENSMA: *Protestantse kerken* 82-89 en VAN SWIGCHEM e.a.: *Een huis voor het Woord* 194-207.

²⁶ Zie R. LIGTENBERG: 'Romaansche doopvonten in Nederland', in *Bulletin van den Koninklijken Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 2/8 (1915) 154-190 en 236-252. Voor een overzicht van middeleeuwse vonten in het middeleeuwse bisdom Utrecht, zie M. SCHÖNLANK-VAN DER WAL: 'Romanesque and gothic stone baptismal fonts in the diocese of Utrecht', in E. DE BIÈVRE (ed.): *Utrecht, Britain and the continent. Archaeology, art and architecture* (= British Archeological Association conference transactions 18) (London 1996) 163-171.

²⁷ Zie R. STEENSMA: 'De iconografie van de middeleeuwse doopvont in Nederland', in *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 15 (1999) 155-184.

²⁸ R. STEENSMA: 'Het middeleeuwse doksaal in Nederland', in *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 16 (2000) 187-218 en J.E.A. KROESSEN: 'Voorreformatische koorhekken in Ne-

hekken is uitgevoerd in gotische stijl, met het hek in de Leidse Pieterskerk uit circa 1450 als oudste voorbeeld [Afbeelding 4], terwijl de overige hekken in renaissancestijl zijn vervaardigd. Deze aantallen mogen op het eerste gezicht gering lijken, maar in vergelijking met de omringende landen betreft dit een aanmerkelijke score. In geheel Duitsland, over het algemeen veel rijker aan middeleeuwse kerkinrichting, bleven ongeveer veertig doksalen bewaard en slechts een handvol koorhekken.²⁹ In België bleven zes doksalen en slechts enkele verplaatste koorhekken bewaard, terwijl deze aantallen in Frankrijk iets hoger liggen. In Scandinavië, dat zo rijk is aan middeleeuws kerkmeubilair, kan vrijwel geen enkel hek of tribune worden aangetroffen.³⁰ Het enige land waar naar verhouding meer middeleeuwse koorafscheidingen bewaard zijn gebleven dan in Nederland is Engeland, waar er meerdere honderden kunnen worden aangetroffen.³¹ In calvinistische kerken in Nederland bleef de koorafscheiding op veel plaatsen staan als een natuurlijke achtergrond voor de eredienst die nu gewoonlijk beperkt bleef tot het schip, waarbij ze bovendien de aanblik van het nu lege koor camouflerden.

Afbeelding 4: Leiden, Pieterskerk, koorhek (circa 1450) met tekstbord (circa 1600)
[foto Justin Kroesen & Regnerus Steensma]

derland', in *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 21 (2005) 129-157 en J. BANGS: *Church art and architecture in the Low Countries before 1566* (Kirkville 1997) 44-67.

²⁹ Over Duitse doksalen, zie M. SCHMELZER: *Der mittellaterliche Lettner im deutschsprachigen Raum. Typologie und Funktion* (Petersberg 2004).

³⁰ Zie A. NILSÉN: *Focal point of the sacred space. The boundary between the chancel and nave in Swedish rural churches: from romanesque to neo-gothic* (Uppsala 2003).

³¹ Zie KROESEN & STEENSMA: *The interior of the medieval village church* 185.

Opmerkelijker nog dan het behoud van middeleeuwse afscheidingen is dat de Nederlandse calvinisten ook zelf nieuwe hekken plaatsten, en dat zelfs op een aanzienlijke schaal. Er zijn ongeveer vijftig protestantse koorhekken bewaard gebleven, een aantal dat oorspronkelijk veel hoger moet zijn geweest.³² Tot de oudste voorbeelden behoort het hek in de Grote Kerk van Medemblik, waarop een inscriptie prijkt die expliciet refereert naar de Reformatie: ‘T misbruyck in gods kerck allengskens ingecomen is hier wederom anno 1572 afgenomen’. De meeste afscheidingen kwamen tot stand in de zeventiende eeuw, vooral rond 1650 en in de daaropvolgende decennia. Sommige koorhekken kregen een zeer uitbundige uitvoering, waaronder het hek van marmer en messing uit 1647-1650 van de hand van de edelsmid Jan Lutma in de Nieuwe Kerk in Amsterdam [Afbeelding 5]. Het hek in de kerk van Noordwijk-Binnen draagt drie grote tekstborden op de kroonlijst, waarvan de middelste de tien geboden toont en de twee borden terzijde de geloofsbelijdenis en het Onzevader. Deze tekstuele drieslag van geloof-gebed-gebod zou min of meer standaard worden in Nederlandse kerken gedurende de zeventiende eeuw. Een indrukwekkend ensemble van een laag koorhek dat bekroond wordt door een reeks grote tekstborden met deze thematiek, daterend van 1647, bevindt zich in de kerk van Bleiswijk in Zuid-Holland. Hier gaan de geboden vergezeld van een vers dat een krachtige oproep aan de kerkganger doet: ‘Sta stil o mensch! En hoor den donder van de wet, aler de vloek u met gedreigde straf verplet’.³³

Afbeelding 5: Amsterdam, Nieuwe Kerk, koorhek (1647-1650) [foto archief Regnerus Steensma]

³² STEENSMA: *Protestantse kerken* 115-123.

³³ Geciteerd in STEENSMA: *Protestantse kerken* 176.

3. De omgang met het koor

Met de overgang naar de calvinistische reformatie had het koor zijn bijzondere functie als decor voor de eucharistieëring verloren. Een standaardprocedure voor de omgang met dit bouwdeel werd nooit ontwikkeld, waardoor een grote variëteit aan oplossingen ontstond. Sommige koorpartijen werden afgebroken nadat deze bijvoorbeeld gedurende de Tachtigjarige Oorlog schade hadden opgelopen. Dit kwam het meest voor in Holland en in Zeeland, bijvoorbeeld in Sloten, Velsen en Zandvoort, alle in Noord-Holland.³⁴ Sommige koorpartijen die ten tijde van de reformatie nog in aanbouw waren werden nooit voltooid, bijvoorbeeld in Brielle in Zuid-Holland en Tholen in Zeeland. De meeste middeleeuwse koorpartijen werden echter gehandhaafd en tot andere doeleinden bestemd. Sommige nieuwe functies betekenden een scherpere breuk met het verleden dan andere. In het algemeen kunnen drie opties worden onderscheiden, te weten: 1. profanisering van het koor door gebruik voor puur praktische doeleinden, 2. (re-)sacralisering door voortgezet gebruik voor de maaltijd des Heren, nu in de vorm van het heilig avondmaal, en 3. memorialisering door de transformatie van de ruimte tot mausolea voor de elite binnen de gemeenschap.³⁵ Hierbij moet worden opgemerkt dat deze oplossingen elkaar niet uitsloten – soms vervulde het koor meer dan een functie tegelijk.

3.1. Profanisering

Profanisering van het voorheen heilige domein van het priesterkoor, waar het hoogaltaar en het sacramentshuis hadden gestaan, evenals koorbanken en lezernaars, trad op waar het koor werd bestemd voor uitsluitend praktische doeleinden. In Beets in Noord-Holland werd het koor in 1680 door middel van een houten afscheiding geheel van het schip afgescheiden, waarna dit bouwdeel ten minste vanaf de achttiende eeuw functioneerde als school. In het koor werd een verdieping aangebracht, die diende als een vergaderruimte voor de kerkenraad en het lokale bestuur. Deze ruimte-indeling is tot op de huidige dag bewaard gebleven, al dateert de tegenwoordige afscheiding uit 1851.³⁶ Ook in de dorpskerk van het Zeeuwse Baarland werd het koor gebruikt als school, terwijl deze in het Friese Grou werd omgebouwd tot rechtbank, een functie die het zou vervullen tussen 1650 en 1832. Middeleeuwse koorpartijen die fungeerden als vergaderruimten voor de kerkenraad worden ook aangetroffen in Nijland (Friesland) en Zuidhorn (Groningen), evenals in Loenen aan de Vecht en Houten, beide in Utrecht.³⁷ Het koor van de dominicanenkerk in Den Haag werd van het schip afgescheiden en tussen 1589 en 1665 gebruikt als een gieterij voor

³⁴ Zie H. JANSE: *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen* (Zaltbommel 1969).

³⁵ Zie STEENSMA: *Protestantse kerken* 135-162.

³⁶ STEENSMA: *Protestantse kerken* 129.

³⁷ STEENSMA: *Protestantse kerken* 137.

oorlogsgeschut.³⁸ In andere kerken werd een ingang aangebracht in de wand van het koor, waardoor de ruimte ging fungeren als een narthex. Dergelijke transformaties vonden onder andere plaats in Sneek en Montfoort.³⁹ In het Friese Kimswerd kwam aan de functie van het koor als opslagruimte voor allerlei goederen een eind in 2010, toen de gemeenschap van mening was dat dit onvoldoende recht deed aan het verleden. Vergelijkbare veranderingen vonden recentelijk in verscheidene calvinistische kerken plaats.

Afbeelding 6: Pieterburen, interieur van het koor met rouwborden, herenbank en avondmaalstafel [foto archief Regnerus Steensma]

In een aantal kerken werd de koorruimte benut voor de plaatsing van monumentale banken voor de elite in de gemeenschap.⁴⁰ Dit was met name het geval in het noorden en oosten des lands, waar de banken toebehoorden aan adellijke families, die vaak een grote invloed hadden op het openbare leven in de lokale gemeenschap. In het Drentse Eelde toont de overhuiving van de bank in het koor de wapenschilden van de families Van Welvelde en Burmania. In het naburige Zuidlaren werden zelfs twee voorname banken in het koor geplaatst. Tegenover de preekstoel staat de bank voor het geslacht De Drews uit het begin van de achttiende eeuw, terwijl in de tweede helft van die eeuw een tweede bank werd toegevoegd voor de familie Van Heiden, die ook een private toegang in de koorwand had laten aanbrengen, met een wapenbord tegen de muur er-

³⁸ A. VAN DER WEEL: *Haagse hervormde kerken en kapellen* (Amsterdam 1975) 57.

³⁹ STEENSMA: *Protestantse kerken* 137.

⁴⁰ Zie A. SPICER: *Calvinist churches in early modern Europe* (Manchester 2007) 126, 130-132.

boven.⁴¹ In het Groningse Pieterburen liet het geslacht Alberda in 1706 na aankoop van de naburige borg Dijksterhuis een grote herenbank in het midden van het koor plaatsen [Afbeelding 6]. De voorkant van de bank toont een voorstelling van Hercules in strijd met de draak, een beeld van macht en kracht, terwijl in de bekroning twee leeuwen de wapenschilden van de familie ophouden. Verder werden er een private ingang in de koorwand aangebracht, een nieuwe marmeren vloer gelegd en een reeks rouwborden tussen de koorvensters opgehangen. Zo transformeerde de middeleeuwse koorruimte in Pieterburen tot een private loge voor de lokale adel.⁴² Door de aanwezigheid van de rouwborden gingen ‘profanisering’ en ‘memorialisering’ hier feitelijk hand in hand.

3.2. (Re-)Sacralisering

Enige tijd na de ontruiming van het koor verschenen in verschillende calvinistische kerken elegante tafels voor de gemeenschappelijke viering van het Heilig Avondmaal. In de genoemde kerk van Pieterburen liet de familie Alberda omstreeks het midden van de achttiende eeuw een fraaie tafel met een marmeren blad plaatsen.⁴³ In de meeste gemeenten werd het avondmaal vier of vijf keer per jaar gevierd.⁴⁴ Hoewel de viering in vorm sterk verschilde van de katholieke misviering, is er wel sprake van een inhoudelijke continuïteit tussen beide: in dezelfde ruimte waar voor de reformatie brood en wijn geconsacreerd werden en door de priester werden geconsumeerd aan het altaar, werd nu de gehele gemeente genodigd aan een houten tafel voor de consumptie van dezelfde elementen.⁴⁵ Aan deze continuïteit is tot op heden in de wetenschappelijke literatuur nauwelijks aandacht geschonken. Dit hangt ten dele samen met het feit dat dit gebruik van het koor na verloop van tijd werd losgelaten doordat de viering werd verplaatst naar het schip, waar lange tafels werden opgesteld in het middenpad of in een zijbeuk.⁴⁶ Bovendien raakten veel koorruimten in de negen-

⁴¹ STEENSMA: *Protestantse kerken* 160-162.

⁴² KROESEN: ‘Eretempels voor de adel’ 89. Over herenbanken in Groningen, zie ook K. KUIKEN: ‘Heer en heraldiek. Ereplaatsen in de kerk en hun beeldtaal’, in J.E.A. KROESEN & R. STEENSMA (red.): *De Groninger cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800* (Assen / Groningen 2009) 135-144.

⁴³ Het onderstel van deze tafel is toegeschreven aan de Groningse houtsnijder Matthijs Walles, zie J. DE HAAN: ‘Avondmaalstafels in Groninger kerken’, in *Groninger kerken* 21 (2004) 111-121, p. 119.

⁴⁴ VAN SWIGCHEM e.a.: *Een huis voor het Woord* 213. Over de ruimtelijke aspecten van deze viering, zie *Ibidem* 212-215.

⁴⁵ Andrew Spicer brengt de plaatsing van de tafel in dit bouwdeel slechts in verband met de hier beschikbare ruimte, zie SPICER: ‘Sites of the eucharist’, in L.P. WANDEL: *A companion to the eucharist in the reformation* (Leiden 2013) 321-362, p. 345.

⁴⁶ Een tekening van C. Philips Jr. uit 1784 van de avondmaalsviering in het schip van de Oude Kerk in Amsterdam toont hoe de tafel voor het houten koorhek is geplaatst.

tiende eeuw gevuld met zitbanken als gevolg van de groei van de gemeenschap, waardoor eventueel avondmaalsmeubilair verloren ging. Op grond hiervan mogen we aannemen dat het gebruik van middeleeuwse koorruimten voor de protestantse avondmaalsviering op grotere schaal voorkwam dan doorgaans wordt aangenomen.

Het gebruik van het koor voor de viering van het avondmaal biedt een verklaring voor de in het voorgaande genoemde handhaving van middeleeuwse koorhekken en de oprichting van nieuwe hekken gedurende de zeventiende eeuw. In de Pieterskerk in Leiden werd op het robuuste laatmiddeleeuwse hek een tekstbord geplaatst met daarop aan de schipzijde de tekst van de tien geboden als vervanging voor een gotische calvariegroep.⁴⁷ De tien geboden moeten worden begrepen in samenhang met de maaltijd des Heren, doordat ze de gelovigen bij hun gang naar het koor herinnerden aan hun zondige staat. Overeenkomstig de oproep van Paulus diende een ieder zijn of haar geweten te onderzoeken alvorens deel te nemen aan de maaltijd des Heren: ‘Maar ieder beproeve zichzelf en ete dan van het brood en drinke uit de beker’ (1 Korintiërs 11, 28). De zondaar die niet tot bekering bereid is en wel aanschuift ‘et en drinkt tot zijn eigen oordeel’ (1 Korintiërs 11, 29). Het tekstbord in de Pieterskerk toont aan de koorzijde de passage 1 Korintiërs 11, 23-27, die het laatste avondmaal van Christus met zijn discipelen beschrijft en daarmee een geschikte achtergrond vormt voor het ritueel.⁴⁸ Het gebruik van het koor voor de viering van het avondmaal biedt ook een verklaring voor het relatief grote aantal koorgestoelten dat in de Nederlandse protestantse kerken bewaard bleef, namelijk circa 25.⁴⁹ Deze zetels boden een geschikte zitplaats aan de avondmaalsgangers.

Een goed bewaard gebleven voorbeeld van een vaste avondmaalsinrichting in een middeleeuws koor bevindt zich in de Jeroenskerk van Noordwijk-Binnen [Afbeelding 7]. In 1636 werden hier de wanden van het koor bekleed met een houten betimmering boven een wandbank rondom een in het midden geplaatste bolpoottafel.⁵⁰ Boven de bank toont een doorlopend fries de tekst uit Psalm 27, 4.⁵¹ Op het hek tussen koor en schip rusten drie tekstborden, waarvan het middelste aan de westzijde de tien geboden toont, als een vermaning aan degenen die aan het avondmaal gaan. De oostzijde is beschreven met een

⁴⁷ J.E.A. KROESEN: “Die tralyen voert choer”. Middeleeuwse koorafscheidingen in Holland’, in *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 61 (2005) 3-29, pp. 19-21. Tijdens de restauratie in 1983-1984 bleek het te gaan om een hergebruikt paneel van voor de reformatie.

⁴⁸ Van eventuele vaste tafels en banken die hier stonden opgesteld is niets bewaard gebleven.

⁴⁹ Zie R. STEENSMA: *De koorbanken in de Martinikerk te Bolsward en hun Europese context* (Gorredijk 2012).

⁵⁰ Deze tafel werd op een later tijdstip verplaatst naar het schip.

⁵¹ ‘Een ding dat bad ick seer dat self / ick nog begeer dat ick hier al / myn tyt Heer, in u huys verslyt / U schoon cieraedt aenschou besoeck / t heylig gebouw amen anno / 1636’.

selectie van teksten die verband houden met de viering van de maaltijd des Heren, onder andere 1 Korintiërs 11, 23-25 en een referentie aan Johannes 6, 35: 'Ik ben het brood des levens'. In de Sint-Bavo in Haarlem werd omstreeks 1580 een groot paneel met een aantal tekstpassages over de maaltijd des Heren in het koor zelf opgericht, op de plaats waar tot enkele jaren voordien het retabel van het hoogaltaar had gestaan.⁵² De gotische koorbanken bleven hier waarschijnlijk bewaard omdat ze werden gebruikt tijdens de protestantse viering. In de Stevenskerk in Nijmegen werd de tekst van 1 Korintiërs 10 en 11 en een reeks verwijzingen naar de evangeliën geschilderd aan de binnenzijde van de koorwand ter plaatse waar voor de reformatie het sacramentshuis had gestaan. In de Der Aa-kerk in Groningen werden omstreeks 1600 tien zwarte doeken aan de koorpijlers bevestigd en beschilderd met teksten over de protestantse eredienst.⁵³ De twee middelste doeken tonen de tekst van de tien geboden en vormen zo een geschikte achtergrond voor de protestantse avondmaalsviering.

Afbeelding 7: Noordwijk, koorhek met tekstborden (circa 1650) [foto archief Regnerus Steensma]

⁵² SPICER: 'Sites of the eucharist' 345. Teksten zijn 1 Korintiërs 11, 23-26; Mattheus 26, 26; Marcus 14, 22; Lucas 22, 19 en 1 Korintiërs 10, 16. Mia Mochizuki behandelt dit paneel in haar studie van de Sint Bavokerk in Haarlem, maar brengt het niet in verband met de viering van het avondmaal in dit bouwdeel. Zie: MOCHIZUKI: *The Netherlandish image* 127ff.

⁵³ STEENSMA: *Protestantse kerken* 186-188. Deze doeken dienden naar alle waarschijnlijkheid ter vervanging van geschilderde heiligenfiguren, mogelijk van de twaalf apostelen.

Vandaag de dag zijn de meeste tekstborden uit hun oorspronkelijke context losgeraakt. Vaak hangen ze aan een zijwand als in een museale setting.⁵⁴ Het feit dat veel borden aan twee kanten beschreven zijn verraadt echter dat deze oorspronkelijk vrij in de ruimte waren opgesteld. De beschreven voorbeelden in Leiden en Noordwijk vormen een heldere illustratie van hoe zulke panelen ruimtelijk functioneerden als disciplinerende elementen die een onderscheid maakten tussen hen die aan tafel zaten en degenen die achterbleven in het schip – waarbij de laatste categorie in de meeste gemeentes de grootste was. In zijn *Christelijke ordinancien* van 1565 beschreef Martin Micron, de voorganger van de calvinistische vluchtelingengemeente in de Ludgerikerkerk van het Ostfriesse Norden hoe de ‘ware christenen’ zich naar de tafel begaven en de ‘onwaardigen’ achterlieten in het schip.⁵⁵ De afscheiding van het koor had ontegenzeggelijk een zekere sacraliserende lading, wat paradoxaal moge klinken in de context van het Nederlandse calvinisme dat iedere notie van heilige ruimte krachtig afwees. Terwijl het koor voor de reformatie grotendeels ontoegankelijk was geweest voor de leken, tenminste tijdens de misvieringen, was het nu opnieuw – of veel-
eer: nog steeds – voorbehouden aan een minderheid binnen de gemeenschap.

Afbeelding 8: Norden (Ostfriesland, Duitsland), Ludgerikerkerk, altaarstructuur met baldakijnbekroning (circa 1500) met (gesloten) drieluik (1577) [foto Justin Kroesen & Regnerus Steensma]

⁵⁴ Zie VAN SWIGCHEM e.a.: *Een huis voor het Woord* 277. Regnerus Steensma inventariseerde in geheel Nederland in totaal circa 300 protestantse tekstborden, waarvan zo'n 135 zijn beschreven met de tien geboden (zie STEENSMA: *Protestantse kerken* 164). Ondanks hun visuele impact op het protestantse kerkinterieur ontbreekt tot op heden een systematische studie van hun gebruik, plaatsing en theologische inhoud.

⁵⁵ Zie E. SEHLING (Hrsg.): *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts* (vol. 7-2/1) (Tübingen 1963) 579-667 (Microns *Ordinancien*) en D. DIEDERICH-GOTTSCHALK: 'Zwischen Martin Luther und Martin Micron. Schriftaltäre des sechzehnten Jahrhunderts in Ostfriesland als interkonfessionelle Zeugnisse', in *Emder Jahrbuch für historische Landeskunde Ostfrieslands* 93 (2013) 135-156, p. 150.

Zo lijkt de vaak gesignaleerde kloof tussen clerus en volk in de middeleeuwen plaats te hebben gemaakt voor een niet minder brede kloof tussen de ‘gerechvaardigden’ en de ‘verdoemden’.⁵⁶

Het grootste aantal middeleeuwse koorruimten met een vaste avondmaalsinrichting bevindt zich in de provincie Groningen.⁵⁷ Deze regio grenst aan het Duitse Ostfriesland, dat van grote invloed was op de rituele en materiële cultuur van het vroege calvinisme in Noordoost-Nederland.⁵⁸ Enkele gemeenschappen van Nederlandse geloofsvluchtelingen hadden hier een veilige vestigingsplaats gevonden en de Grote Kerk van Emden wordt traditioneel aangeduid als de ‘moederkerk van het Nederlandse calvinisme’.⁵⁹ In enkele Ostfriesse kerken bleven opmerkelijke ensembles van vast liturgisch meubilair bestemd voor de viering van het avondmaal in het koor bewaard. In Canum bevindt zich een kistvormige avondmaaltafel met rondom een inscriptie met de tekst van 1 Korintiërs 10, 16 in het Nederduits: ‘De gesegnede kelck den wi segen is dat nicht de gemeinschap des blodes Christi dat brot dat wi breken is dat nicht de gemenschap des lives Christi 1 Cor. 10’. Erachter staat een overhuifde bank voor de predikant en zijn diakenen, geheel in de traditie van middeleeuwse priesterzetels of *sedilia*.⁶⁰ Een vergelijkbare kist-tafel uit 1577 bevindt zich in het koor van de Ludgerikerkerk in Norden, waarachter zich een unieke tekst-triptiek verheft ter vervanging van een laatmiddeleeuws altaarstuk. Het toont in gesloten toestand de tien geboden en in geopende een aantal Bijbelpassages over het laatste avondmaal. Dit drieluik werd opgenomen in een reeds bestaande middeleeuwse balkenstructuur die aan de bovenzijde uitloopt in een sierlijke gotische baldakijn [Afbeelding 8].⁶¹ Dergelijke hybride object-typen vertonen een opmerkelijke continuïteit ten opzichte van de middeleeuwse kerkinrichting, waarvan de lutheranen veertig jaar eerder de belangrijkste onderdelen hadden laten staan. Ze moeten worden beschouwd als de producten van de zoektocht

⁵⁶ In de woorden van Andrew Spicer: *The location of the Lord's supper within the church behind the choir screen emphasized its restriction to the godly members of the community*, zie SPICER: ‘Sites of the eucharist’ 347.

⁵⁷ In andere calvinistische gebieden, waaronder delen van Zwitserland en Transsylvanië (nu een deel van Roemenië), waren vaste avondmaaltafels gebruikelijker. In het Zwitserse kanton Vaud / Waadt zijn veel tafels zelfs uitgevoerd in steen. Zie SPICER: ‘Sites of the eucharist’ 348.

⁵⁸ Over de verhouding tussen de twee regio's aan beide zijden van de Eemsmonding, zie A. BALJEU & J.E.A. KROESEN: ‘Der Groninger Abendmahlschor und seine Beziehung zu Ostfriesland’, in *Emder Jabbuch für historische Landeskunde Ostfrieslands* 93 (2013) 157-177.

⁵⁹ Zie *Menso Alting und seine Zeit. Glaubensstreit-Freiheit-Bürgerstolz* [catalogus Ostfriesisches Landesmuseum Emden] (Oldenburg 2012).

⁶⁰ Tafel en bank zijn beschreven in DIEDERICH-GOTTSCHALK: ‘Zwischen Martin Luther und Martin Micron’ 142-145.

⁶¹ Beschreven in DIEDERICH-GOTTSCHALK: ‘Zwischen Martin Luther und Martin Micron’ 145-155.

naar een adequate omgeving voor het calvinistische ritueel in een demografische context met een luthers gezinde meerderheid.⁶²

De oudste monumentale avondmaalsinrichting in Groningen bevindt zich in de kerk van Noordwolde [Afbeelding 9].⁶³ In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd het koor van deze kerk afgescheiden door middel van een laag koorhek. Langs de noord-, oost- en zuidwand werden houten banken geplaatst rondom een centrale eikenhouten bolpoottafel. Los in de ruimte staan nog eens

Afbeelding 9: Noordwolde, koor met permanente avondmaalsinrichting (tweede helft zeventiende eeuw) [foto archief Regnerus Steensma]

drie kleinere banken. De tafel kan naar beide kanten worden uitgetrokken, zodat hier een aanzienlijk aantal gelovigen tegelijkertijd kon aanzitten. Brood en wijn werden vanachter de tafel door de predikant en de diakenen aan de gelovigen uitgereikt. Een tweede monumentaal avondmaalsensemble in Groningen, in de kerk van Zandweer, weerspiegelt een andere liturgische praktijk.⁶⁴ Hier bleef het koor grotendeels leeg, afgezien van een relatief kleine avondmaalstafel uit 1758 die rust op een messing grafplaat die de toegang naar de adellijke grafkelder onder het koor bedekt. De predikant reikte vanaf zijn standplaats achter de tafel brood en wijn uit aan de gelovigen, die van hun plaats op een lange zitbank langs de wanden opstonden en naar voren kwamen om deze te ontvan-

⁶² BALJEU & KROESSEN: 'Der Groninger Abendmahlschor' 172-173.

⁶³ BALJEU & KROESSEN: 'Der Groninger Abendmahlschor' 161 en STEENSMA: *Protestantse kerken* 121-122, 138.

⁶⁴ Beschreven in: BALJEU & KROESSEN: 'Der Groninger Abendmahlschor' 162.

gen. Deze meer dynamische viering van de maaltijd des Heren wordt in eigentijdse bronnen wel als 'gaande en staande' aangeduid. Deze vorm was ook in Oostfriesland gangbaar geweest en was na 1594 onder anderen in de Martinikerk en de Der Aa-kerk in de stad Groningen overgenomen.

In Zandweer diende het koor in feite meerdere functies tegelijkertijd. Naast de viering van het avondmaal, die vier keer per jaar plaatsvond, vormde het een permanente Bühne voor de manifestatie van de lokale adel.⁶⁵ Behalve de toegang tot de grafkelder lieten de adellijke bewoners ook een private toegang aanbrengen in de koorwand op de as van het gebouw, waarboven een rouwbord de kerkgangers herinnerde aan hun vooraanstaande voorgeslacht. Ook waren zij verantwoordelijk voor de schenking van een zilveren avondmaalsbeker in 1694. Met de ingegraveerde inscriptie en de wapenschilden van de geslachten Clant en Lewe bleven deze edelen zelfs tijdens de liturgie bij de gelovigen in herinnering.⁶⁶ De beker in het naburige Middelstum, die gedateerd is in 1656, toont het wapen van de families Lewe en Alberda, terwijl de deksel is versierd met een kleine schilddragende leeuw met het blazoen Lewe.⁶⁷ In deze kerk wordt het koor vrijwel geheel van het schip afgescheiden door een monumentale houten herenbank die toebehoorde aan dezelfde familie. Het wapen Lewe-Clant is hier afgebeeld in de bekroning, terwijl de voorzijde van de bank een menselijke figuur toont, waarschijnlijk het geloof, die een leeuw en een wildeman vertrapt.⁶⁸ Door de aanwezigheid van het avondmaalsmeubilair en de adellijke eretekenen gaan 'sacralisering' en 'memorialisering' in gevallen als deze feitelijk hand in hand. Men zou bijna kunnen stellen dat de kerkgangers bij de gelegenheid van het avondmaal door de lokale adel werd uitgenodigd in zijn private pronkkamer.

Tot de overige liturgische rituelen die in het koor van protestants geworden middeleeuwse kerken werden voltrokken behoren huwelijksluitingen, die doorgaans in de middag- of avonddienst plaatsvonden.⁶⁹ Kerken waarvan bekend is dat het koor voor dit doel gebruikt werd zijn onder andere de Nieuwe Kerk in Amsterdam en de Sint-Bavokerk in Haarlem. Welgestelde echtparen lieten een tapijt en kussens plaatsen voor een eenvoudige preekstoel in het koor, en daarbij was het toegestaan deze te verfraaien met planten en andere versieringen. Deze praktijk is levendig verbeeld in een gravure in de *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde* van Bernard Picart, die werd gepubliceerd in Amsterdam in 1730 [Afbeelding 10].⁷⁰ Volgens zeventiende-eeuwse

⁶⁵ KROESEN: 'Eretempels voor de adel' 76-98.

⁶⁶ Beschreven door J. VINHUIZEN & G.A. WUMKES: *Het avondmaalszilver in de provincie Groningen* (Sneek 1913) 97.

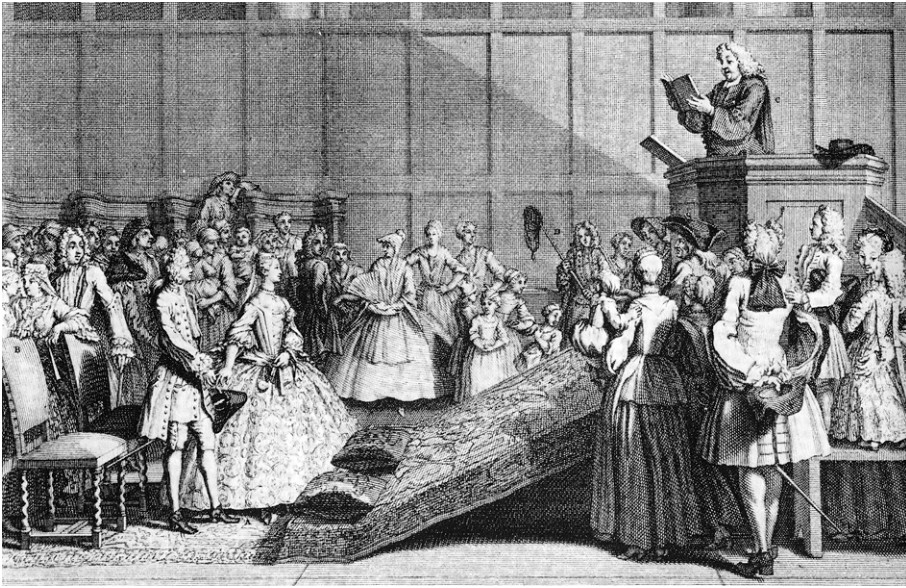
⁶⁷ KROESEN: 'Eretempels voor de adel' 85-87.

⁶⁸ KROESEN: 'Eretempels voor de adel' 92. Waarschijnlijk symboliseert de wildeman hier het kwaad.

⁶⁹ Zie VAN SWIGCHEM e.a.: *Een huis voor het Woord* 4, 217.

⁷⁰ B. PICART: *Cérémonies et coutumes religieuses de tous les peuples du monde* 1-8 (Amsterdam 1723-1743).

bronnen bestond een vergelijkbare installatie, ‘trouwstoel’ genoemd, ook in de Leidse Pieterskerk.⁷¹ In de Stad-Groninger Martinikerk wordt de oude middeleeuwse priesteringang aan de zuidzijde van het koor na de reformatie nog altijd aangeduid als de ‘bruidsdeur’, een benaming die waarschijnlijk teruggaat tot in de tijd vlak na de reformatie. Een tekst in het Nederduits boven de ingang toont een passage uit Jesaja 62, 5: ‘Iesaia 62 vers 5: alsoe sick ein brudegam frouwet aver sin brudt so werd sick din godt aver din vrouwen’.

Afbeelding 10: Huwelijksluiting in het koor van de Nieuwe Kerk in Amsterdam, gravure uit Picart: *Cérémonies et coutumes religieuses* (1727) [naar Van Swigchem e.a.: *Een huis voor het Woord* 216]

3.3. Memorialisering

Een derde vorm van toe-eigening van middeleeuwse koorruimten door Nederlandse calvinisten in de zeventiende en achttiende eeuw was het omvormen ervan tot een mausoleum.⁷² In sommige kerken werd het koor veranderd in een publieke gedenkruijnte door de oprichting van een praalgraf of epitaaf voor een lokale held of beroemdheid, terwijl dit elders een meer privaat karakter kreeg. Het begraven van prominente personages (zowel geestelijken als leken) in het koor was ook in de Middeleeuwen gebruikelijk geweest, getuige de aanwezigheid van grote graftombes in bijvoorbeeld IJsselstein (voor Gijsbrecht van Aemstel en Ysselstein (†1342) en zijn vrouw, zoon en schoondochter) en Nij-

⁷¹ DEN HARTOG & VEERMAN: 'Inleiding' 189.

⁷² STEENSMA: *Protestantse kerken* 142-160. Zoals reeds is aangeduid, kon dit gecombineerd zijn met andere 'opties', zoals 'sacralisering'.

megen (Sint-Stevenskerk, voor Anna Catharina van Bourbon (†1469)), maar in die gevallen moest steeds ook rekening worden gehouden met de aanwezigheid van het hoogaltaar en ander liturgisch meubilair. Met de reformatie kwam echter het gehele koor beschikbaar voor de plaatsing van tombes, grafzerken, epitafen en rouwborden.⁷³ Monumentale tombes bleven een privilege van de allerrijksten; naar schatting werden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw in honderd Nederlandse kerken vrijstaande graftombes opgericht.⁷⁴ Er was sprake van een opvallend onderscheid tussen het westen van Nederland, waar het bij de in het koor begraven personages doorgaans ging om lokale helden uit de krijgsmacht en het bestuur, terwijl in het noorden en oosten voornamelijk edelen in het koor werden begraven. Met betrekking tot sommige kerken in Gelderland, Overijssel, Groningen en Friesland is wel opgemerkt dat deze met de reformatie in de zestiende eeuw transformeerden van het huis voor *de* Heer in het huis voor *een* heer.⁷⁵

Een eerste en exemplarische oprichting van een protestants praalgraf in een middeleeuwse koorruimte was het monument voor prins Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk in Delft.⁷⁶ De leider van de Nederlandse Opstand, die in genoemde plaats werd vermoord op 10 juli 1584, werd algemeen beschouwd als de vader van het protestantse vaderland. Het monument werd opgericht door de Amsterdamse architect en beeldhouwer Hendrick de Keyser en voltooid door zijn zoon Pieter tussen 1614 en 1621. Onder een overhuiving staat een zwartmarmeren tombe met een ligfiguur van de overledene uitgevoerd in wit marmer. Bij het hoofdeinde is een bronzen beeld van de zittende prins Willem in volle wapenrusting geplaatst, terwijl zich aan het voeteneind een bazuinblazende figuur in de rol van de Fama bevindt. Op de hoeken staan allegorische vrouwenfiguren die de deugden vrijheid, kracht, gerechtigheid en het geloof vertegenwoordigen. De monumentale aedicula-tombe, die wordt gemarkeerd door vier rood marmeren pinakels, werd opgericht op de plaats waar slechts enkele decennia tevoren nog het hoogaltaar had gestaan. Het heilige lichaam van de gemartelde en ter dood gebrachte Christus had nu plaatsgemaakt voor het 'heilige' lichaam van de lijdende en vermoorde leider van de protestantse opstand. Onlangs omschreef Regnerus Steensma de tombe beeldend als 'een hoogaltaar voor de prins'.⁷⁷ In Delft werd het toegankelijke en tegelijk be-

⁷³ Oorspronkelijk waren deze rouwborden slechts bedoeld om tijdelijk te blijven hangen, maar ze werden geleidelijk steeds groter en ze kregen een meer permanent karakter. Zie VAN SWIGCHEM e.a.: *Een huis voor het Woord* 267.

⁷⁴ Zie F. SCHOLTEN: *Sumptuous memories. Studies in seventeenth century Dutch tomb sculpture* (Zwolle 2003) 23.

⁷⁵ Geciteerd naar S. TEN HOEVE: 'Epemastate en de kerk te Ysbrechtum', in *Monument van de maand* IV, no. 2 (Leeuwarden 1989) 5.

⁷⁶ Zie N. EX & F. SCHOLTEN: *De Prins en de Keyser. Restauratie en geschiedenis van het grafmonument voor Willem van Oranje* (Bussum 2001).

⁷⁷ STEENSMa: *Protestantse kerken* 148.

schermde koor van de lokale stadskerk getransformeerd in een publieke gedenkplaats, met ontegenzeglijk sacraliserende elementen.

Het model van de Nieuwe Kerk in Delft werd nagevolgd in een aantal stadskerken in Noord en Zuid Holland.⁷⁸ In het koor van de Grote Kerk in Den Haag staat een monument voor admiraal Jacob Baron van Wassenaer Obdam, in 1667 voltooid door Bartholomeüs Eggers en Cornelis Monnickx [Afbeelding 11]. De admiraal, die stierf in de slag bij Lowestoft in 1665 is staand voorgesteld op een witmarmeren tombe onder een roodgekleurde overhuiving. Beelden op de hoeken verbeelden trouw, waakzaamheid, kracht en voorzichtigheid. Drie strijdscènes zijn afgebeeld op de zijden van de tombe. De open structuur van deze overhulde tombe in het koor van de hoofdkerk van Den Haag herinnert sterk aan barokke altaarversieringen uit dezelfde periode in katholieke kerken, zoals het baldacchino van Bernini, opgericht in de Sint-Pieterskerk in Rome tussen 1623 en 1634 en het achttiende-eeuwse ciborium boven het hoogaltaar in de kathedraal van Alençon in Frankrijk. De gelijkenis tussen de tenhemelopneming van Maria in Alençon en de staande baron in Den Haag, die optisch de vleugels aanneemt van een achter hem geplaatste grote vogel, is opvallend. Een monumentale tombe

Afbeelding 11: Den Haag, Grote Kerk, grafmonument voor Jacob Baron van Wassenaer Obdam (1667) [foto archief Regnerus Steensma]

voor admiraal Michiel Adriaenszoon de Ruyter, die sneuvelde in de slag bij Syracuse in 1676, werd in 1681 opgericht in de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Dit monument werd geschapen door de beroemde beeldhouwer Rombout Verhulst en bestaat uit een gebogen wand aan het eind van het koor. Het is verdeeld in drie velden op de wijze van een triptiek. Voor het middelste deel staat een zwartmarmeren tombe waarop zich een witmarmeren ligbeeld van de admiraal bevindt, met aan zijn hoofd- en voeteneind drietanden die uit het water oprijzen. Zijn hoofd rust op een kanonsloop en in zijn rechterhand houdt hij een bevelhebbersstaf. De fatale zeeslag is afgebeeld op de achtergrond op de

⁷⁸ STEENSMA: *Protestantse kerken* 148-152.

wijze van een seculiere passiecyclus. De zijgedeelten tonen de deugden voorzichtigheid en kracht.

Niet alleen in de verstedelijkte centra in Holland, ook in andere delen van de Republiek werden koorruimten in de zeventiende eeuw getransformeerd tot fraaie mausolea voor de elite. Tot de grootste monumenten in een plattelands-

Abbeelding 12: Midwolde, grafmonument voor Anna van Ewsum en haar twee echtgenoten Carel Hiëronymus en Georg Wilhelm Von und zu Inn- und Knyphausen (1664-1669 en 1714) [foto archief Regnerus Steensma]

kerk behoort de tombe in de kerk van Midwolde in Groningen [Abbeelding 12].⁷⁹ Tussen 1664 en 1669 werkte de reeds genoemde beeldhouwer Rombout Verhulst aan dit monument in opdracht van Anna van Ewsum, de vrouw van de naburige bord (landhuis) Nienoord in Leek, voor haarzelf en haar eerste echtgenoot, Carel Hiëronymus von und zu Inn- und Knyphausen, een edelman van Oostfriese komaf die als diplomaat in dienst was geweest van de Nederlandse Republiek. Twee jaar na zijn plotselinge overlijden in 1664 hertrouwde Anna met zijn neef, Georg Wilhelm, die later achterop het monument werd bijgeplaatst als een staande ridderfiguur. Het monument vult het grootste deel van de oostwand van het koor en blokkeert de beide koorvensters. In het midden bevindt zich een zwarte gedenkplaque die gedragen wordt door putti. Bovenaan bevindt zich nog een putto die op een trompet blaast als verbeelding van de Fama. Een 32-tal wapenschilden aan weerszijden toont alle huwelijksverbindingen en het voorgeslacht van de twee verenigde adellijke families. Links van het monument bevindt zich een verhoogde herenbank met een rijk gedecoreerde borstwering, die door Kees Kuiken treffend is beschreven als een 'adellijke skybox'.⁸⁰ Vanaf deze plaats keken de bewoners van de Nienoord letterlijk neer op de rijk gesneden

⁷⁹ F. SCHOLTEN: *Rombout Verhulst in Groningen. Zeventiende-eeuwse praalgraven in Midwolde en Stedum* (Utrecht 1983) en R. ALMA: 'Rouwboarden en monumenten. De adellijke dood verbeeld', in KROESEN & STEENSMA (red.): *De Groninger cultuurschat* 124-134.

⁸⁰ KUIKEN: 'Heer en heraldiek' 143.

preekstoel en dito avondmaalstafel, die ze evenzeer aan de kerk hadden geschonken.⁸¹

Afbeelding 13: Hegebeintum, interieur naar het oosten met rouwborden en herenbank [foto archief Regnerus Steensma]

Ook in Friesland veranderden sommige koorruimten in mausolea voor de landadel, bijvoorbeeld in Dongjum en Wijckel.⁸² In de laatstgenoemde kerk werd een rijk versierd marmeren grafmonument opgericht voor baron Menno van Coehoorn (1641-1704), een militaire ingenieur die gespecialiseerd was in stendwingen en verdedigingswerken.⁸³ De zijden van de tombe, die werd ontworpen en uitgevoerd door Daniel Marot en Pieter van der Plas, tonen een

⁸¹ Het feit dat zij neerkeken op de preekstoel was niet slechts symbolisch, zoals onderzocht werd door ds. Bollardt, die in 1675 door de borgheer uit zijn ambt werd gezet omdat hij niet innig genoeg voor het welzijn van de familie zou hebben gebeden. Protest van de kerkelijke autoriteiten had geen effect en Bollardt werd overgeplaatst naar de eenvoudige kerk in het nabijgelegen Lettelbert. Deze casus mag gelden als indicatief voor de mate waarin de elite zich niet alleen de ruimte in het kerkgebouw had toegeëigend, maar ook de kerkelijke politiek beheerste. Deze gebeurtenissen worden verteld door K.P. DE BOER: 'De collatierechten van de heren van Nienoord in Vredewold', in *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* LIX (1978-1979) 160-193, pp. 177-178.

⁸² Beide kerken werden na de reformatie herbouwd (Dongjum in 1777 en Wijckel in 1695) op de fundamenteën van hun middeleeuwse voorgangers. Het is opmerkelijk dat in beide gevallen ook de driezijdige koorsluiting werd nagevolgd.

⁸³ Zie: A. REINSTRA: *Menno Baron van Coehoorn. Een veldheer in Wijckel* (Franeker 2009).

reeks afbeeldingen van het beleg van steden en krijgstechnieken. Boven op de tombe is de overleden krijgsheer voorgesteld in volle wapenrusting en omgeven door oorlogstuig. Het monument in Dongjum toont een vergelijkbare vormgeving, zij het wat eenvoudiger, en is vervaardigd door Jan Baptist Xavery.⁸⁴ Het behoort toe aan de staatsman Sicco van Goslinga (1664-1731) die een vertegenwoordiger was bij het Verdrag van Utrecht en ambassadeur voor de Republiek in Frankrijk. Sommige Friese dorpskerken worden volledig beheerst door de aanwezigheid van monumentale rouwborden die de ruimten het karakter geven van een gedenkruijnte voor de lokale adel. De kerk van Hegebeintum spant de kroon met maar liefst zestien grote borden aan de wanden van het schip en het koor [Afbeelding 13].⁸⁵ De lokale machthebber, Gideon Gosses van Coehoorn, de broer van de eerder genoemde Menno en de eigenaar van de naburige Harstastate (landhuis) liet ook een herenbank oprichten in het koor. De middengang tussen de banken in het schip is geheel gevuld met zerken voor zijn overleden familieleden, wat betekent dat Van Coehoorn slechts zijn familiebezit hoefde te betreden bij het bezoek aan de kerk. Dit is een krachtige illustratie van de mate waarin de kerk in het vroege calvinisme in Nederland het domein was geworden van de rijken en de machtigen in de gemeenschap.

4. Conclusie

Dit beknopte overzicht van verschillende vormen van toe-eigening van middeleeuwse kerken door Nederlandse calvinisten tussen de zestiende en de achttiende eeuw heeft aan het licht gebracht dat er naast de vele ingrijpende veranderingen ook belangrijke vormen van continuïteit aanwijsbaar zijn in de wijze waarop kerken werden ingericht en gebruikt voor de eredienst. Deze aspecten zijn van oudsher vaak over het hoofd gezien omdat het wetenschappelijk onderzoek zich eerder richt op cesuren in theologie, liturgie en mentaliteit. De functie van het schip als preekruimte werd gewoonlijk gehandhaafd en zelfs versterkt met de overgang naar het calvinisme, zodat preekstoelen bewaard bleven of op dezelfde plaats werden vervangen. Het belang dat gehecht werd aan de prediking werd visueel onderstreept door rijk snijwerk aan te brengen rondom de kuip. In veel protestantse kerken stond een koorhek of tribune voor het koor, zoals ook voor de reformatie het geval geweest was. Dit vormde nu een natuurlijke achtergrond voor het schip, waar de eredienst zich nu voornamelijk concentreerde, en het onttrok al te utilitaire bestemmingen van de koorruimte – als opbergplaats, als school of als een vergaderruimte – aan het zicht. Een andere reden waarom veel hekken bleven staan of ter plekke werden vervangen was dat het koor van veel middeleeuwse kerken werd bestemd voor de viering van het heilig avondmaal, de calvinistische voortzetting van de middel-

⁸⁴ STEENSMA: *Protestantse kerken* 156-157.

⁸⁵ L. DIJKSTRA: *Hegebeintum. Kerk & terp* (Leeuwarden 2010³).

eeuwse mis. De verspreiding en de implicaties van deze vorm van rituele continuïteit is nog niet omvattend onderzocht. Deze vorm van koorgebruik kon gepaard gaan met de creatie van mausolea door de oprichting van tombes en andere gedenktekens voor vooraanstaande leden binnen de gemeenschap. In veel kerken, met name in het noorden van Nederland, was de vierende gemeente welhaast te gast bij de adel in het koor, dat nu was getransformeerd in zijn private domein. Door deze en andere ontwikkelingen waren veel Nederlandse calvinistische kerken noch sober, noch beeldloos, zoals veelal wordt gedacht. De studie van de materiële cultuur – in dit geval de kerkruimte en zijn inrichting – levert zo een heel ander beeld op dan de ideeëngeschiedenis ons wil doen geloven.

Summary

After the Iconoclasm. Continuity and Change in the Use of Medieval Church Interiors in the Netherlands after the Reformation (with a Special Emphasis on the Chancel)

At the time of the Reformation, hundreds of medieval church buildings in the Netherlands were seized and appropriated by Calvinists. In some cases, this seizure was accompanied by a violent attack on the churches and their furniture, known as the Iconoclasm. This article aims at showing that alongside many changes there were also important continuities in the way churches were furnished and used for religious services. These continuities have traditionally been largely overlooked, as scholarship has focused on caesuras in theology, liturgy and mentality. The traditional function of the nave as a preaching space was generally retained and even reinforced with the transition to Calvinism, resulting in pulpits being maintained or, if replaced, remaining in the same position. Many reformed churches featured a screen or gallery on the boundary of the chancel, as had been the case in medieval churches. This now formed a natural backdrop to the nave, where the religious service was concentrated, and also hid the utilitarian purposes of the chancel – as a storage space, as a school or meeting room. Another reason why many screens were kept in place is that the chancels of many churches were intended for the celebration of the Lord's Supper, the Calvinist successor to the medieval Mass; The spread and implications of this form of ritual continuity still awaits study. This ritual use of the chancel could go hand in hand with the creation of mausoleums, through the erection of tombs and other memorials to the elites. All of these developments resulted in many Dutch Calvinist churches being neither austere nor devoid of images, as is generally believed.

Dr. Justin E.A. Kroesen is universitair docent voor de kunstgeschiedenis van het christendom aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek is gericht op historische kerkgebouwen en hun inrichting gedurende de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.

E-mail: j.e.a.kroesen@rug.nl

